

ИЧКИ ТЯНШАНДАГЫ ТАБИГЫЙ ЖАЙЫТТАРДЫН АБАЛЫ, АЛАРДЫ ЖАКШЫРТУУ ИШ ЧАРАЛАРЫН ЖҮРГҮЗҮ МЕНЕН ҮНӨМДҮҮ ПАЙДАЛАНУУ

Макалада авторлор тарабынан ички Тяншандагы табигый жайыттардын абалына топтолуп, аларды жакшыртуу иштерин жүргүзүү менен бирге сарамжалдуу пайдалануу керек экендиги көргөзүлдү.

Биз изилдеген аймакта Ысыккөл жана Нарын областтарынын мал чарбасы үчүн негизги маанидеги зор массивдеги жайыттар жайгашкан.

Ички Тяншандын табигый жайыттары 2656,2 миң гектарды ээлеп, айыл чарба жерлеринин 87 пайызын түзүп, тоюттун жарымынан көбүн берет. Жайыттардан жаныбарлар жаңы, бузулбаган курамында негизги сандагы витаминдер, ферменттер жана башка биологиялык активдүү бирикмелерди ошондой эле минералдык заттар менен микроэлементтерди алат. Жайыттар жаныбарларга жайкы жагымдуу температуралык режими, таза абасы менен денсоолугуна жана нормалдуу өсүшүнө активдүү аймак болуп саналат.

Жер ресурстарына жайыттар кирет да, мал чарбасын тоют менен камсыз кылууда пайдаланылат. Ички Тяншандын атактуу жайлоолоруна Арпа, Аксай, Соңкөл, Чатыркөл, Суусамыр, Тондун жана Жетиөгүз районунун сырттары кирет. Мурун жайыттар малга керектүү бардык тоюттардын 70 пайызын камсыз кылып же болбосо бир гектардын орточо түшүмдүүлүгү 5,5 центнерге жеткен. Көп жылдар бою жайыттарды баш аламан, кароосуз пайдалануунун кесепеттеринен жана мал башынын, өзгөчө кой чарбасынын кескин көбөйүшүнөн улам жайыттар начарлап, кыртыштын асылдуулугу төмөндөп, чөптүн түшүмдүүлүгү кыскарып, боз талааларга айланган. Мындай абал өзгөчө 1991-жылга чейин орун алып келген. Ушундай себептерден айрым жайыттарда чөптүн түшүмдүүлүгү 2-4 эсе кыскарып, алардын ордун мал жебеген отоо чөптөр баскан. Ушул себептен жайыттардын деградацияланышынан алардын аянты кыскарган. Албетте, кийинки мезгилдерде, айрыкча 1992-2004-жылдарда жайыттардын абалы кескин түрдө жакшырды, себеби, мал чарбаны көп кармаган мурдагы колхоз, совхоздор тарап, алардын ордуна жеке менчик фермерлер, дыйкан чарбалар түзүлгөн. Кой, жылкы, уй, топоз коомдук менчиктен ажыратылып, жеке менчикке берилген. Рынокко өтүү мезгилинде фермерлерге мамлекет тарабынан финансылык жактан, айыл-чарба машиналар, күйүүчү майлар менен камсыздандыруу боюнча олуттуу жардам берилбегендиги калктын турмуш деңгээлине түздөн түз таасирин тийгизди. Ушул себептерге байланыштуу республикада малдын саны кескин түрдө кыскарып, 2000-жылдын маалыматы боюнча кой-эчкинин саны Кыргызстан боюнча 3,8 млн. башка чейин кыскарган.

Мурун деградацияланган, эрозияга дуушар болгон жайыттар эс алып, чөптөрдүн түшүмдүүлүгү артты, бирок азыркы убакта табигый жайыттардын 85 пайызы пайдаланылбай калды. Малдын башынын дайыма өсүшү менен табигый жайыттарды сактоо жана рационалдуу пайдалануу керек. Ички Тяншандын талааларында тоюттарды өндүрүү чектелүү болгондуктан, жаныбарларды тоют менен камсыздандырууда жайыттардын мааниси жылдан жылга өсөт. Малдын башынын кескин көбөйүшү, системасыз жаюу жана жайыттарды жакшыртуу боюнча иш чараларынын жетишсиздиги, алардын начарлашына алып келген.

Көп жашаган адамдардын айтуусу боюнча, 60 жыл мурун Соңкөл өрөөнүндө чөп өсүмдүктөрү 50-60см бийиктикке жеткен. Азыркы кезде ошол эле аймакта, чөптүн бийиктиги 4-8см ге жеткен бетегелүү талаа үстөмдүк кылат. Ушул мезгилге чейин бул талаалардын чөптөрүндө шалбаа өсүмдүктөрүнүн элементтери - мыя чөп, тоголок жалбырактуу уу коргошун, таргыл сакталып калган.

Жайыттардын көпчүлүк бөлүгү, өзгөчө жаз-күз жайыттарында өсүмдүктөрдүн түрдүк составы өзгөргөн. Жайыттардын өсүмдүк каптоосунда, өзгөчө шалбаа жана шалбаалуу талааларда тоюттук эмес, зыян жана уулу өсүмдүктөр, тикенектүү бадалдар үстөмдүк кыла баштаган. Азыркы кезде алар 265 миң гектар жерге толуп кеткен. Ар түрдүү даражадагы деградацияга учурабаган аймактар калбай калган. Бул процессти токтотуу үчүн жайыттарды үнөмдүү пайдалануу системасын жана жакшыртуу иш чараларды киргизүү керек.

Эгерде жайыттарды жакшыртуу иш чараларын тоолуу шарттарда рельефтин татаалдыгынан, тик капталдуулуктан, барууга оңой болбогон өтө бийиктигинен аткарууга мүмкүн болбосо да, Ички Тяншандын бардык аймагындагы жайыттарды рационалдуу пайдалануу системасын колдонуу, жайыттарды которуу жана малдарды жайууну башкаруу менен жүргүзсө болот. Тоолуу өрөөндөрдөгү жайыттарды жана тик эмес капталдардагы аймакты дайыма кароосуз калуудан калкалоо керек. Татаалыраак рельефтүү жерлерде тегерете тосмону жасоонун кереги жок, кароосуз калуудан жана жайыт которуунун чектерин рельефтин табигый чектери менен өткөрүүгө болот (агын суулар, суу бөлгүчтөр, аскалар).

Табигый жайыттарда жакшыртуу иш чараларын жүргүзүү менен үнөмдүү пайдалануу, алардын азыктуулугун белгилүү өлчөмдө көтөрүп, өсүмдүк каптоосун сактайт жана жакшыртат. Бул мал чарба азыктарын көп өлчөмдө алуу эле эмес, чарбалардын азыркы шартында жыл сайын өсүп жаткан, жаратылышты коргоо мааниси абдан чоң.

Ички Тяншандын аймагында табигый тоют жерлери деңиз деңгээлинен 1400 м ден 4000 м ге чейинки аралыкта жайгашкан. Бийик тоолуу жайыттардын ичинен 0,9 миң гектар жери деңиз деңгээлинен 3000-4000 м бийиктикте орун алган. Табигый жайыттар менен чабындылардын өсүмдүктөрүнүн мүнөзүнө карата чөл, жарым чөл, талаа, шалбаалуу-талаа жана шалбаага бөлүнөт. Салыштырмалуу чоң аянтты талаа жана эң аз аянтты 0,15 миң гектарды түзгөн бийик тоолуу тундра сымал жайыттар ээлейт.

Кыргызстандын азыркы мезгилдеги мал чарбасында тоют жерлери- жайыттар, табигый жана маданий чөп чабык жерлерди пайдаланууда традициялык метод колдонулууда. Алардын калыптанышы климаттык бийик алкактарга жана жыл мезгилдеринин вегетациялык шарттарындагы чөп өсүмдүктөрүнүн өнүгүшүнө көз каранды. Жайыттарды мезгил боюнча пайдалануу жазгы-күзгү, жайкы жана кышкы болуп бөлүнөт.

Жазгы-күзгү жайыт 796,9 миң гектарды (30 %), жайкы 1168,7 миң гектарды (44%) жана кышкы 690,6 миң гектарды (26%) ээлейт.

МДИ «Кыргызжердолбоор» тарабынан түзүлгөн масштабы 1:500000 дик Кыргызстандын жайыттарынын картасына географиялык талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында Ички Тяншандын жайыттарынын мейкиндик боюнча бөлүнүшүн төмөндөгүдөй мүнөздөмөсөн аныктадык (табл. 1).

Азыркы мезгилде жайыттарын пайдалануу боюнча маалыматтардын жоктугуна байланыштуу, бул талдоого Аксай, Арпа, Чүй жана Үзөнгүкууш дарыяларынын алабындагы жайыттар киргизилген жок.

Дарыя алабдарынын чектеринде жайыттарды мезгил боюнча пайдалануунун аянттары (га)

1-таблица

Жайыттар Дарыя алабы	Кышкы	Жазгы-күзгү	Жайкы	Бардыгы
Чоң жана Кичинарын	35000	26250	232500	293750
Атбашы	46250	33750	105000	185000
Алабуга	17500	68750	260000	346250
Соңкөл	17500		66250	83750
Көкөмерен-Суусамыр	35000	80000	272500	387500

Кетментөбө	51250	23750	40000	115000
Узунакмат	11250	23750	63750	98750
Бардыгы	213750	256250	1040000	1510000

1-таблицадан көрүнүп тургандай Нарын дарыясынын алабында жайыттардын бардык түрү боюнча 1510000 га бар. Алардын ичинен чоң аймакты жайкы жайыттар ээлеп, анын аянты 1040000 га ны түзүп, жалпы жайыттардын 68,8 пайызы туура келет. Ал эми жазгы-күзгү жайыттарга 256250 га (17%) кышкы-213750 га (14,2%) туура келет. Көрүнүп тургандай, жайыттардын аянтынын эң көбү Көкөмерен-Суусамыр сууларынын алабында жатып, жалпы жайыттардын 25,7 пайызын түзүт. Жайыттардын зор бөлүгү Алабуга суусунун алабына (22,9%) жана Нарындын жогорку бөлүгүндө (19,5%) жайгашкан. Жайкы жайыттардын 2/3 бөлүгү жогорудагы айтылган дарыялардын алабында топтолгон. Кышкы жайыттардын 23,9 пайызы Кетментөбө жана 21,6 пайызы Атбашы суусунун алабында жайгашкан.

Эске сала турган нерсе, кээ бир аймактар кышкы жайыттарга шарттуу түрдө киргизилген. Мисалы, Соңкөл өрөөнүнүн, Чоң жана Кичинарындын жогорку бөлүгүндөгү аймактардагы кышкы жайыттарга, жаратылыштык климаттык шартты боюнча кескин континенталдуулук мүнөздүү жана малды кышында табигый түрдө кармоо үчүн жагымсыз. Чечмелегенде, жагымдуу экономикалык шарттар жана мал чарбасынын максималдуу өнүгүшүнүн мезгилинде, кар аз түшкөн жерлерде сарайлар менен кашарлар курулуп, мал ташылып келинген чөп-жем менен багылган. Мындай жерлердин тегереги кышкы жайыт катары каралган.

Изилденген региондун аймагында, сугаруунун натыйжасында өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн көтөрүү жана дан өсүмдүктөрү менен чөп өсүмдүктөрүнүн райондоштурулган сортторун себүүнүн негизинде жогорку азыктуулуктагы тоют базасын түзүү үчүн жайыттардын кээ бир аймактары бөлүндү. «Кыргызжердолбоор» институту тарабынан түзүлгөн жайыттардын картасы боюнча ченөөлөрдү жүргүзүп, мындай аймактар изилденген региондо 216000 га ны ээлеп жаткандыгын аныктадык. Бул аймактардын жаратылыш шарттарын геоэкологиялык жана географиялык жактан караганда, сугарууга жарай турган кээ бир жерлер, дагы да болсо кошумча изилдөөлөрдү талап кылат. Мисалы, Соңкөлдүн жээгиндеги 27500 га жерди сугаруу көлдүн жана өрөөндүн геосистемасына терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Ошол эле мезгилде, Атбашы суусунун алабында сугарылуучу жайыттарды изилдөө керек.

Негизинен, биздин оюбуз боюнча, жайыттарды райондоштурууда жайуунун мезгилинин жалпы стратегиясын кайра карап чыгуу анын негизинде аймакты кайра райондоштурууну аткаруу керек. Ал жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу саясатынын негизи болуш керек. Мында малды жайууда таасирдин аймактык жана мезгилдик бөлүнүшүн оптималдаштыруу, табигый жана антропогендик таасирге жайыт аймактарынын экосистемасынын туруктуулугун бекемдөө жана социалдык, коммуникациялык ошондой эле ирригациялык-мелиоративдик инфраструктураларды түзүү.

Кыргыз республикасынын «Улутстатком» жана «Айылсууөнөржаймин» материалдары боюнча жайыттарда малды жайууда нагрузканын аймактык жана убактылуу өзгөрүшүн салыштырмалуу баа берүүдө изилденген аймактын чарбаларындагы малдын башынын саны шарттуу түрдө аныкталды. Мында бир бодо мал -5 койго, бир жылкы - 6 койго туура келет деп эсептедик. Бул эсептөөлөрдүн натыйжасында 2000 - жылдын биринчи январына карата изилденген аймакта 1847033 шарттуу кой болгон. Ал эми 2006-жылдын январында алардын саны 1998404 башка жетип, башкача айтканда 151371 шарттуу койго, же 8,2 пайызга өскөн. Атбашы, Алабуга сууларынын алабында жана регион боюнча 2000-2006-жылдары малдын санынын өсүшүнө мүнөздөмө 2-таблицада берилди. Жогоруда белгиленгендей, бул эки дарыянын алабындагы топурак каптоосу өтө күчтүү эрозияга учураган.

Жайыттарда малды жайуунун басымынын 2000-2006-жылдардын аралыгында ар кайсы мезгилдердеги өзгөрүүлөргө мүнөздөмө (1га дагы койдун башы)

2-таблица

Аймак	Жылдар	Шарттуу кой башы	Жайкы жайыт	Күзгү- жазгы жайыт	Кышкы жайыт
Регион	2000	1847033	1.78	7.20	8.64
	2006	1998404	1.92	7.80	9.35
Атбашы суусунун алабы	2000	297228	2.83	8.80	6.42
	2006	399316	3.80	11.83	8.63
Алабуга суусунун алабы	2000	235895	0.90	3.43	13.5
	2006	233206	0.90	3.39	13.3
Чүй суусунун алабы	2000	312064	2.61	9.12	7.43
	2006	383726	3.24	12.06	9.75

Калыптанган термин жок болгондуктан, 1 га жайыт аянтына туура келген малдын башын малдын басымы деп шарттуу түрдө пайдаландык. Региондун жайыттарында малдын басымынын өсүшү мүнөздүү. Мында өтө чоң басым жазгы-күзгү жана кышкы жайыттарга туура келип, ар бир гектарда 7.20 дан 9.35 шарттуу койго жетет. Анын ичинен, жайыттардагы мал башынын эң жогорку өсүшү Атбашы суусунун алабында белгиленген. Ал өсүш 2000-2006-жылдары 34.4 пайызды түзсө, жалпы регион боюнча 8.2 пайызды эле түзгөн. Ушул эле убакта Акталаа районунда малдын башынын саны 235895 шарттуу койдон 233206га азайышы Алабуга суусунун алабындагы жайыттардагы малдын басымынын төмөндөшүнө алып келген. Жайыттарды пайдаланууда, алардын аянт бирдигине туура келген малдын туягы жыл мезгилдерине карата тегиз бөлүнгөн эмес. Негизинен региондо кышкы жайыттарда малдын басымы жайкы жайыттардан 4.9 эсе көптүк кылат, ошол эле кезде кышкы жана жазгы-күзгү жайыттардагы аянт бирдигиндеги мал башынын саны бирдей болгондугу аныкталды. Атбашы суусунун алабындагы жайкы жайыттардагы мал басымы, кышкы жана жазгы-күзгү жайыттардан 2-3 эсе аздык кылат. Алабуга суусунун алабындагы кышкы жайыттагы аянт бирдигине туура келген мал башы жайкыга караганда 15 эсеге көп. Ал тоолордун түштүк капталдарындагы климаттык жактан кургак кар аз түшкөн, топурак кыртышы начар өөрчүгөн жерлерде калыптанат да интенсивдүү табигый эрозиянын өнүгүшүнө шарт түзүп, өтө жогорку деңгээлдеги антропогендик таасир кышкы жайыттардын экосистемасынын терең деградацияланышын аныктоочу фактор болуп саналат. Мында кыштын аягында жана жаздын башында жайылган мал өсүмдүктөрдү вегетациясынын баштапкы фазасында жеп салышат, ошондуктан алар өсүп урук чачканга жетишпейт. Нымдуу топурактар малдын туягынан тапталып, анын структурасы начарлайт. МДИ «Кыргызжердолбоор» дун маалыматы боюнча күчтүү эрозияга учураган кышкы жайыттарда орточо түшүмдүүлүк 6.8ц/га дан 1.9ц/га га чейин төмөндөгөн.

Анализ көргөзгөндөй, коллективдүү чарба бузулгандан кийин малдын башынын кескин азайышы, жайыттар үчүн көптөгөн терс таасирлерге алып келди. Негизги факторлордон болуп, көптөгөн башка социалдык-экономикалык мүнөздөгү факторлор менен байланыштагы мал чарбачылыгынын технологиясы жоголду. Негизги терс натыйжалар катары, жайыттардын деградацияланышы, жайкы жайыттарда мал басымынын азайышы, ал эми кышкы, жазгы-күзгү жайыттарда анын көбөйүшүн айтууга болот. Атбашы суусунун алабындагы байкоолор көргөзгөндөй, жайкы жайыттарда интенсивдүү пайдалануунун жылдарындагы өөрчүгөн механикалык эрозиянын тактары бүгүнкү күндө калыбына келди. Андагы негизги проблема болуп мал жебеген уулу

өсүмдүктөрдүн жайыттарды басып кетиши. Ошол эле кезде, кышкы жана жазгы-күзгү жайыттарды жыл боюу пайдалануу механикалык эрозиянын күчөшүнө алып келди.

Адабияттар

1. Джайчибаев Ж. Земельно-водные ресурсы Киргизии, пути рационального их использования и охрана. -Ф.: Кыргызстан, 1977.
2. Орозгожоев Б. Ландшафты Центрального Тянь-Шаня, их особенности и закономерности развития. -Ф.: Илим, 1982.
3. Осмонбетов К. и др. Природные ресурсы Нарынской области. –Бишкек, 1996.
4. Сыдыков Ж.С. Жумакулов М.Ж. Аблешов Т.А. Акматалиев Ж.Т. Вопросы хозяйственного использования охраны природы в бассейне верховьев р. Нарын. //Вестник ИГУ. –Каракол, 2001.
5. Дөөлөталиев С. Кыргызстандын жаратылыш ресурстарын пайдалануунун экономикасы. –Бишкек, 2003.